

Куланбаева Назгуль Аскарбековна

И.Арабаева атындагы КМУнун кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары
кафедрасынын магистранты

Куланбаева Назгуль Аскарбековна

Магистрант кафедры кыргызского языка и технологии ее обучения КГУ им. И. Арабаева

Kulanbaeva Nazgul Askarbekovna

Master student of the Department of the Kyrgyz language and technology of its teaching, KSU
named after I. Arabaeva

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЕП ЭТИШТЕРИНИН СЕМАНТИКАСЫ

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ РЕЧИ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

SEMANTICS OF SPEECH VERBS IN THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация: Пикир алышуу процессинде этиштер негизги ролду аткарат. Себеби кепти уюштурууда атооч сөз түркүмдөрүнө караганда этиштер доминантык кылат. Сүйлөшүү процессин билдирген кеп этиштери кыргыз тилинде саналуу гана. Мындай этиштерге де-, айт-, сүйлө этиштери кирет. Аталган кеп этиштеринин берген мааниси өтө кенен. Алар маалымат жеткирүү менен бирге эле башка кеп этиштери менен (де- этиши), жардамчы этиштер менен айкашып келип түрдүү маанилик өзгөчөлүктөргө ээ болушат.

Аннотация: Глаголы играют важную роль в процессе общения. Потому что, глаголы в структуре речи играют основную роль по сравнению с именными словами. В кыргызском языке всего несколько глаголов, описывающих процесс говорения. К таким глаголам относятся такие глаголы, как де- “сказать, молвить”, айт- “говорить, сказать, рассказывать” и сүйлө “говорить”. Семантика этих глаголов очень широкая. Помимо передачи информации, они имеют разные смысловые оттенки в сочетании с другими глаголами речи (глагол “де-“) и вспомогательными глаголами.

Annotation: Verbs play a key role in the communication process. This is because verbs in the structure of speech play a major role in comparison with nominal words. There are only a few verbs in the Kyrgyz language that describe the speaking process. Such verbs include such verbs as “де-”, “айт-“ and “сүйлө”. The semantics of these verbs are very broad. In addition to conveying information, they have different semantic features in combination with other verbs of speech (verb “де-“) and auxiliary verbs.

Негизги сөздөр: этиш, кеп этиштери, семантика, этимология, грамматикализация процесси, сүйлөшүү процесси.

Ключевые слова: глагол, глаголы речи, семантика, этимология, процесс грамматикализации, процесс говорения.

Key words: verb, verbs of speech, semantics, etymology, grammaticalization process, speaking process.

Тил – айтылган ойду кабарлоо жана кабылдоо аркылуу ишке ашырыла турган адам баласынын пикир алышуу куралы. Тил коомдук кубулуш, бул тил илиминде эчактан бери далилденген. Тилдин эң негизги функциясы – пикир алышуу (коммуникативдик) кызматы.

Пикир алышуу процессинде адамдар тилдин жардамы аркылуу бири-бирине түрдүү маалыматты, оюн, сезимин, каалоосун ж.б. жеткире алышат.

Де- этиши азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгында кездешет. Азыркы кыргыз тилинде «айтуу», «сүйлөө» маанилеринде колдонулат [КТТС 152]. Бул этиш байыркы түрк жазма эстеликтеринде да кездешет, ошол себептен түрк тилдеринин жалпы лексикалык фондуна киргизебиз.

Жазма булактарда де- этишинин биринчи тыбышы каткалаң тө- // ти- формасында колдонулган. Мындай өзгөчөлүк азыркы башкыр (ти-), чуваш (те-), жана хакас (ти-) тилдеринде сакталып калган. Ушул себептен, де-этишинин каткалаң формасы байыркы деп айтууга толук негиз бар. Мындай каткалаң үнсүздүн жумшак үнсүз менен алмашуусу түрк тилдеринин тарыхый эволюциясындагы мыйзамченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Де- этиши түрк тилдеринде төмөнкү варианттарда кездешет: кырг. де-, башк. ти-, каз. де-, к.-калп. де-, кумук. де-, ног. де-, тат. ди-; азерб. де-, гаг. де-, түркм. дий-; өзб. де-, уйг. дэ- // де-; алт. де-, хак. ти-, тув. дэ-; якут. диэ-; чув. те-.

Э.Севортяндын этимологиялык сөздүгүндө де- этишинин төмөнкү маанилери белгиленген: 1) сказать «айтуу» – кыргыз, казак, кумук, өзбек, уйгур ж.б. түрк тилдеринде; 2) называть, именовать «аатоо» - кыргыз, түркмөн, гагауз, якут тилдеринде; 3) отвечать «жооп берди» - алтай тилинин диалектисинде, якут тилинде; 4) спрашивать «суроо» - алтай тилинин диалектисинде, якут тилинде; 5) просить «суроо, өтүнүү» - алтай тилинин диалектисинде; 6) считать, полагать, думать «ойлоо, эсептөө» - алтай тилинин диалектисинде, кыргыз тилинде; 7) велеть, приказывать «буйруу» - алтай тилинин диалектисинде, гагауз тилинде; 8) значить, означать «белгилөө, мааниге ээ болуу» - азербайжан, гагауз, түркмөн тилдеринде; 9) не придавать значения (демеди) «маани бербеди» - Түркия түркчөсүндө [Севортян, 1980: 221-223].

Жогоруда келтирилген материалдар көрсөткөндөй, де- этишинин негизги мааниси айрым, кыска айтылган ойлорду билдирген кыймыл-аракетти билдирип, көбүнчө кыска, жөнөкөй фразаларды айтууда колдонулат. Бул маани де- этишинин колдонулуш спецификасын аныктайт, тагыраак айтканда, тике сөздү уюштурууда конструктивдик элемент катары колдонулат. Демек де- этишинин негизги функциясы тике сөздү уюштуруу, ал эми субъект тарабынан айтылган айрым сөздөрдү же фразаларды констатациялоо анын негизги билдирген мааниси болуп саналат. Мисалы, Тиги да күндүзү жумушта болот, - деди Эдигей (Ч.А.). В.И.Ленин: «Тил адам баласынын өз ара катнашынын маанилүү куралы болуп саналат», - деген.

Кепке байланыштуу этиштердин ичинен де- этиши грамматикализация процессине дуушар болгон. Кыргыз тилинде демек, дээрлик, деген, дечү сыяктуу кызматчы сөздөр жасалган. Мисалы, кырг. демек, түркм. диймек, башк. тимэк, тат. димэк, өзб. демак. Башка түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде киринди сөздүн кызматын аткарат: Демек, бүгүнтөн баштап кам көрө башташ керек экен. Мындан сырткары демекчи формасында да кездешет. Бул учурда «айтмакчы, баса» маанисин берип калат: Демекчи, бизде уйсуз, малсыз колхозчулар жок.

Кыргыз тилинде атоочтуктун -ар мүчөсү жана -лык мүчөсүнүн жардамы менен дээрлик сөзү жасалган. Ал «деп айтарлык, деп айтышка болорлук», «ар дайым, такай» маанилеринде колдонулат: Төл чыгашага учураган эмес дээрлик. Дээрлик болуп туруучу окуялар.

Де- этишинин жардамы менен кыргыз тилинде фразеологиялык бирдиктер да уюшулат: эң жок дегенде, эң көп дегенде, деген менен, күн түн дебей ж.б.

Жогоруда айтылгандардан улам де- этишинин табияты жөнүндө төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот:

- 1) де- этиши ар түрдүү фонетикалык варианттарда бардык түрк тилдеринде колдонулат;
- 2) анын негизги милдети тике сөздү уюштуруу, башкача айтканда, тике сөздүн конструктивдик элементи;
- 3) анын экинчи мааниси атоо, бул мааниде, тагыраак айтканда, атоочтук формада колдонулганда, ал өзүнүн лексикалык маанисин жоготуп сүйлөмдө аныктоочтук байланыштын көрсөткүчү катары келет;
- 4) де- этиши байыркы түрк жазма эстеликтеринде да кездешет. Эстеликтердеги анын негизги мааниси бөтөн сөздү тике сөз катары берүү болуп саналат.

Айт- этиши. Айт- этиши де- сыяктуу эле түрк тилдеринин орток лексикасына кирет. Ал байыркы түрк жазма эстеликтеринде кездешет, азыркы түрк тилдеринин ичинен гагауз, азербайжан жана чуваш тилдеринде колдонулбайт. Тарыхый жактан алганда ай- жана + –т мүчөсүнөн турат. Демек, «сүйлөө» маанисин эмес, «сүйлөтүү же сүйлөгөнгө уруксат берүү» маанисин берген.

Э.Севортяндын этимологиялык сөздүгүндө айт- этишинин төмөнкү маанилери белгиленген: 1) говорить «сүйлөө» - кыргыз, түркмөн, казак, ногой, каракалпак, башкыр, өзбек жана башка түрк тилдеринде; 2) петъ «ырдоо» - хакас тилинде; 3) называть, именовать, нарекать «атоо» - өзбек, якут тилинде; 4) звать, приглашать «чакыруу» - кыргыз, өзбек тилинде; 5) велеть, указать «буйрук кылуу» - алтай, тува тилдеринде; 6) отвечать «жооп берүү» - якут тилинде; 7) произносить речь «сүйлөө» - түркмөн тилинде; 8) позволять говорить «сүйлөгөнгө уруксат берүү» - чуваш тилинде; 10) просить «суроо» - чуваш тилинде; 11) доносить «сөз жеткирип баруу» - якут тилинде [Севортян 1974, 112].

Азыркы түрк тилдеринде айрым тыбыштык өзгөчөлүктөргө ээ: кырг. айт, түркм. айт-, к.-калп. айт, каз. айт-, ног. айт-, тат. эйт, башк. эйт, алт. айт, тув. айт-, якут. эт- //ыйыт-. Бардык түрк тилдеринде «кабарлоо», «айтуу» маанилеринде колдонулуп, угуучуга кептин объектисин ачып берет.

Каралып жаткан этиштин түрк тилдеринде үч тыбыштык формасы кездешет:

- 1) кең, ачык, орточул ä тыбышынын йт үнсүздөрү менен айкашып келүүсү (кыргыз, түркмөн, казак, ногой, алтай жана тува тилдеринде таралган).
- 2) эринсиз, жарым кууш, алдыңкы ä тыбышы йт үнсүздөрү менен келет (уйгур, татар, башкыр тилдеринде);
- 3) эринсиз, жарым кууш, орточул ä тыбышы йт үнсүздөрү менен келет (якут тилинде).

Келип чыгышы боюнча биринчи форма эң байыркы болуп саналат: Äдәм ш'ыр айта башлады. Бул этиштин биринчи, тагыраак айтканда, аркылуу мамиленин –т мүчөсүз ай- формасы байыркы болуп эсептелет: *bilgä Tonuquq Waḡa aidy: Bu süg ält, tidi. Qujnyu köñlünçä ai, Bän saḡa nä ajaḡyn, - tidi* [ДТС 25].

Байыркы түрк жазма эстеликтери мезгилинде эле айт- этишинин маанисинде дифференциация болгонун байкоого болот. ай- формасы «сүйлөө» маанисин берсе, айт- формасы жеке «сүйлөө» маанисинде гана эмес «сүйлөтүү» жана «суроо» маанилеринде колдонулган.

Айт- этиши негизги берген мааниси боюнча де- этишине жакын. Алардын ортосундагы жалпылык - айтылган сөздү, репликаны констатациялоо. Бирок айт- этишинде де- этишинен айырмаланып, атоо мааниси жок. Ошондой эле грамматикализация процессине дээрлик

дуушар болгон эмес. Айт- этишинин туунду формалары (айткандай формасынан башка) дайыма толук мааниге ээ, байламтанын же кириңди сөздүн кызматын аткарып калган эмес.

Кыргыз тилиндеги айт- этишинен төмөнкү туундулар келип чыккан: 1) айтарлык – «жакшы» деп айтарлык эмес; 2) айткычыл (түнд. диал.) – сөзмөр кишиге карата айтылат; 3) айтым – 1) (линг. термин) фраза; 4) айтылган сөз, бирөөнүн айтканы; 5) айтылуу – а) айтылуу миш-миш чын болсо; б) «даңктуу, атактуу, белгилүү» биз өзүбүз бечара адамбыз, а сиз айтылуу Жээренче чечен; б) айтышуу – жомок айтышууга киришишти [Юдахин 35].

Сүйлө этиши. Бул этиш «сөз > сөй» атоочунан келип чыккан. Түрк тилдеринде (алардын ички фонетикалык мыйзамдарына ылайык) түрдүү фонетикалык варианттарда кездешет: кырг. сүйлө, азерб. сөйлө, кумук. сөйлө, тат. сөйлә, башк. һөйлә, каз. сөйле, түркм. сөзле, тув. сөгле, алт. сөстө. Демек, түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө биринчи муунда эринчил, ачык үндүү келет. Ушул фонетикалык варианты байыркы түрк жазма эстеликтерине мүнөздүү: *kaju türlügün ma tilin sözläsa* «эгерде ал ар түрдүү тилдерде сүйлөсө». Биринчи муунда эринчил, кууш үндүүнүн келиши кыргыз жана өзбек тилдерине гана мүнөздүү.

Консонантизм боюнча төмөнкүдөй фонетикалык өзгөрүүлөр болгон: з>й өтүшү (кыргыз, казак, татар, башкыр, азербайжан ж.б. тилдерде), з>г өтүшү (тува тилинде). Мындан, сөзлө- фонетикалык варианты байыркы формасы деген жыйынтык чыгарууга болот.

Н.К.Дмитриевдин пикири боюнча, сүйлө этиши айт- жана де- этиштерине караганда кийинчерээк пайда болгон. Себеби бул этиштин жасалышында атоочтон этиш жасоочу –ла мүчөсү катышкан [Дмитриев 1962, 570].

Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде «сүйлө» этишинин негизги мааниси сүйлөө процессин билдирүү.

Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө төмөнкү маанилери белгиленген: 1. говорить «сүйлөө, айтуу» - бардык түрк тилдеринде; 2. шептать «шыбыроо» - ДТС; 3. разговаривать «сүйлөшүү» - каракалпак, кумук тилдеринде; 4. беседовать «аңгемелешүү» - лобнор тилинде; 5. обсуждать, взвешивать «талкуулоо, таразалоо» - лобнор тилинде; 6. передавать, сообщать «айтып коюу, айта баруу, кабарлоо» - азербайжан тилинде; 7. выдавать «айгак болуп айтып коюу, бетин ачуу» - Түркия түркчөсүнүн диалектисинде; 8. пересказать «кайра айтып берүү» - татар тилинде; 9. желать, хотеть «каалоо» - Түркия түркчөсүнүн диалектисинде; 10. сватать «куда түшүү» - хакас тилинде; 11. обещать «сөз берүү» - татар тилинде [Левитская, 2003:341].

Н.Гаджиева менен А.Кокляновалардын пикири боюнча, түрк тилдеринде сүйлө этишинен жасалган жаңы лексикалык бирдиктердин саны чектелүү. Негизинен «кеп» деген сөздү кеңири мааниде билдирет [Гаджиева, Коклянова 1962, 352].

Кыргыз тилиндеги сүйлө этишинен төмөнкү туундулар келип чыккан:

1) сүйлөм – аякталган ойду билдирүүчү грамматикалык байланыштагы сөз же сөздөрдүн тизмеги.

2) сүйлөн – өзүнчө эле кобурап сүйлөй берүү. Мисалы, Ары басып, бери басып сүйлөнөт, Бирдемени келтире албай күймөнөт.

3) сүйлөөк – көп сүйлөгөн, жаагын жанган, оозу тынбаган, тилдүү. Мисалы, Ошолордой эченден, Тили сүйлөөк чеченден.

4) сүйлөш – 1) сүйлөшүү, кеп, сөз. Мисалы, Көкчөнүн кара сүйлөшүн, көргөзүп айткан күнөөсүн.

5) сүйлөшүүлөр – келишим жөнүндө сүйлөшүүлөр, пикир алмашуулар. Тынчтык жөнүндөгү сүйлөшүүлөр.

Сүйлө этиши айт-, де- этиштери сыяктуу эле тике сөздү уюштурууга катышат. Бирок бул этиштерден айырмаланып, сүйлө этиши тике сөз узун айтымдардан турганда колдонулуп, дайыма өзүнөн мурун де- этишинин келишин талап кылат: «Биз тынбай үзүрлүү эмгектене берсек, өлкөбүз жылдан-жылга өнүгө бермекчи» - деп Стамов сүйлөдү.

Жыйынтыктап айтканда, кепке байланыштуу негизги этиштер сүйлө, айт-, де- жөнүндө төмөнкүлөрдү айтууга болот: а) сүйлө этиши айт, де этиштеринен айырмаланып, узак убакка чейин созулган кепте колдонулат. Кыргыз тилинде айт- этишин тезис формасындагы сүйлөшүүлөрдө, де- этишин көбүнчө тике сөздү уюштурууда колдонобуз. Ал эми сүйлө этиши кептин предмети талкууга алынып жатканда колдонулат. Демек, кептин жалпы процессин билдирүү үчүн колдонулат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Редакторлор: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. - Фрунзе: Мектеп, 1969. -775 б.
2. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.1. -503 б.
3. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / Составил: К. К. Юдахин. -Москва: Советская энциклопедия, 1985. Т.2. -473 б.
4. Древнетюркский словарь [Текст] / Редакторы: В. М. Наделяев, Д. М. Насилов и др. - Ленинград: Наука, 1969. -676 с.
5. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные [Текст] / Э.В. Севортян. -М., 1974.
6. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В, Г, Д» [Текст] / Э.В. Севортян. -М., 1980.
7. Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л, М, П, С» [Текст] / Л.Левитская. -М., 2003.
8. Дмитриев Н.К. Глаголы речи в языках тюркской группы [Текст] / Н.К.Дмитриев // Строй тюркских языков. -М., 1962. -С.570-576.
9. Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. Глаголы речи в тюркских языках [Текст] / Н.З.Гаджиева, А.А.Коклянова // Историческое развитие лексики тюркских языков. -М., 1961.- С.232-260.

Рецензент: филол.и.к., доцент Каратаева С.К.